

УДК 94(477)“1939–1941”–054.57

Герус-Бахтіна Н. А.

НІМЕЦЬКІ ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРШИЙ РІК ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

На підставі вивчення документів в опублікованих збірниках, газетних та літературних виданнях, визначено правовий статус фольксдойче Півдня України, становлення радянської влади до етнічних німців напередодні та в перший рік Великої Вітчизняної війни. В статті наведені дані про формування будівельних батальйонів НКВС, з яких розпочала своє існування трудоармія.

Ключові слова: етнічні німці Півдня України, депортація, мобілізація, трудоармія, антирадянський елемент, трудові батальйони НКВС.

На сучасному етапі розбудови сучасної української держави виняткової актуальності набуває питання відновлення історичної справедливості стосовно депортованих напередодні та в перший рік Великої Вітчизняної війни етнічних німців, доля яких – невід’ємна від долі українства. В цьому контексті необхідне правдиве відображення історичного процесу становища німців Півдня України напередодні та в перший рік Великої Вітчизняної війни.

У серпні 2011 року в м. Київ, в посольстві федеративної Республіки Німеччини проводився щорічний Форум громадських організацій етнічних німців в Україні. А кількома місяцями раніше відбулися заходи присвячені 70-річчю з часу заснування трудоармій, в яких загинули тисячі етнічних німців, громадян СРСР та України зокрема.

Специфічним виявився підхід радянських історіографів до подій Другої світової війни та участі у цих подіях етнічних німців. Радянська історіографія ізольована, деформована ідеологічним пресом частини світового історіописання. Контакти з “зовнішнім світом” відбувалися не за установленними в цивілізованому світі алгоритмами наукового діалогу, а за антитезою: все, що не потрапляло в унісон з комуністичною версією Другої світової війни таврувалося, відкидалося, звинувачувалося в тенденційності, пояснювалося антирадянськими настроями і політикою західних держав [1, с. 10-11].

Вагомий внесок у вивчення становища фольксдойче Півдня України вніс німецький науковець А. Айсфельд. У своїх багаточисельних працях він дослідив правове становище етнічних німців у Радянському Союзі та на Півдні України на початку та під час Другої світової війни [2].

Використовуючи державний архів Російської Федерації та архів

Донецького обласного національно-культурного товариства німців історик О. Дингес пише про депортацію німців України, мобілізацію німців в трудоармію, відзиви німців з лав Червоної Армії та початок Великої Вітчизняної війни [6].

Про депортацію та мобілізацію в трудоармію німецького населення пише книгу Г. Гетте. Дослідниця емігрувала до Німеччини з Радянського Союзу у 1975 році. В праці Г. Гетте досліджує біографію власної родини, з застосуванням аналізу документів окупаційного періоду. Г. Гетте при написанні книги використовувала документи Державного архіву Херсонської області [9, с. 182–204].

У міру загострення відносин між СРСР і Німеччиною погіршувалось і ставлення до фольксдойче Півдня України. Вже напередодні війни більше десяти тисяч німців було виселено з України в Казахстан. Початок Другої світової війни послужив одним з факторів, який вплинув на збільшення кількості депортованих німців (Півдня України у тому числі).

За даними перепису 1939 року на території УРСР нараховувалося близько 392 458 осіб німецької національності (в тому числі в Одеській області близько 91 500 осіб, в Миколаївській – 89 400 осіб, в Запорізькій – 89 400 осіб, в Криму – 51 300 осіб (Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения по регионам) [3].

З початком Великої Вітчизняної війни на німецьке населення припадає нова хвиля репресій. За указом РНК СРСР від 28 серпня 1941 року німецьке населення підлягало депортації (насильницькому переселенню) до Середньої Азії, Казахстану, Сибіру. В лавах Червоної Армії на фронті проти нацистської Німеччини воювало понад 37 тисяч радянських німців, 42 з яких було відзначено найвищою нагородою “Герой Радянського Союзу” [4].

31 серпня 1941 року, коли йдуть жорстокі бої на західних рубежах Радянського Союзу, прийнята постановою Політбюро ЦК ВКП(б) за якою етнічних німців мешканців Української РСР, як антирадянський елемент притягнуть до кримінальної відповідальності, а працездатну частину чоловічого населення у віці від 16 до 60 років мобілізують у трудові батальйони НКВС для використання в східних районах СРСР [5].

З кінця серпня 1941 року почалося загальне виселення німців з південних регіонів УРСР.

У Криму ця депортація почалася 17 серпня, та в період з 17 серпня по 11 вересня 1941 року виселено понад 60 тисяч осіб німецької національності.

На початку вересня 1941 року з Кримської АРСР, за повідомленням наркомун внутрішніх справ Кримської АРСР тов. Каранадзе, було евакуйовано в м. Орджонікідзе близько 60 тис. чол. німецької національності (Постанова Ради по евакуації № СЕ–75С від 15 серпня 1941 р.) [6].

Згідно з повідомленням УНКВС Орджонікідзевського краю т. Шапіро в Орджонікідзевський край (в райони: Молотовський, Дмитровський, Ізобільненський, Труновський, Новоселецький, Олександрівський, Туркменський, Бурлацький, Благодарненський, Арзгірський, Левокумський, Ачіулакський, Шпаковський, Будьонівський, Іпатовський, Апанасенковський і Наурський) з Кримської АРСР прибуло громадян німецької національності 50 тисяч чоловік.

Крім того, 3 тисячі чол. німецької національності з Кримської АРСР прибуло в Ростовську область, які згодом з Ростовської області переселяються в Казахську РСР [6].

Широкомасштабна депортація німців Півдня України розпочалася згідно постанови РНК СРСР з 3 вересня 1941 року.

Так, у повідомленні керівництва НКВС БашАРСР Негазова і Медейко вказується три особи мобілізованих німців і німкенів в Башкирську АРСР прибувших з Кримської АРСР [6].

З Запорізької області, згідно з постановою СРСР переселялися 31 370 німців, з них 30 770 в Актюбинську область (Казахстан), 600 осіб на будівництво шосейної дороги в Астрахані (Постанова Державного Комітету Оборони СРСР № 707 від 22 вересня 1941 року) [6].

22 вересня 1941 року прийнята спеціальна постанова "Про депортацію німецького населення". Так, з Одеської і Дніпропетровської області вивезено 9 200 чоловік. Згідно наказу № 001254 народного комісару внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 23 вересня 1941 року німці мешканці Запорізької, Сталінської та Ворошиловградських областей підлягали переселенню на Схід. На переселення встановлювались наступні строки: з Запорізької області з 25 вересня по 2 жовтня. Але виконати даний наказ не судилося, отже частина німецького населення залишилася в зоні окупації [7].

За цією спеціальною постановою з Ворошиловградської області вивезено 2 590 німців, зі Сталінської – 28 743 особи. Крім того, з Одеської та Дніпропетровської областей депортували 9 200 німців [8].

Згідно зведенню № 1 від 30 вересня 1941 року заст. наркома тов. Серова на ім'я наркома тов. Берія підлягали переселенню з Української РСР громадяни німецької національності, у тому числі: з Одеської області 6 000 громадян, тобто 1 800 сімей [6].

За телеграмою від 6 жовтня 1941 року наркома внутрішніх справ УРСР Савченко відомо про 13 ешелонів, в яких з Запорізької області відправлено 30 352 людини. За телеграмою від 8 жовтня 1941 року з Запорізької відправлених ешелонів 14, це 31 718 осіб [6].

10 січня 1942 року за постановою Держкомітету Оборони за особистим підписом його голови Й. Сталіна були мобілізовані на весь час війни чоловіки від 15 до 55 років, а також жінки-німкені у віці від 16 до 45 років

включно [9].

Згідно з наказом комісара внутрішніх справ СРСР мобілізуємих німців – чоловіків у віці від 17 до 50 років, з числа висланих до Новосибірської та Омської областей, Красноярського та Алтайського краю, Казахської РСР у кількості 80 000 чоловік розташовують по наступним таборам: Івдельтаб – 12 000 чоловік, Північуралтаб – 12 000 чоловік, Усольтаб – 5 000, Вяттаб – 7 000, Устьвимтаб – 4 000, Крастаб – 5 000, Бакальський табір – 30 000, Богословський табір – 5 000 чоловік. У 2 пункті зазначено про підготовку табірних пунктів до прийому та розміщенню мобілізованих німців, формування отрядів чисельністю 1500–2000 чоловік. Утримання отрядів поставлено на самоокупаємість. За відмову від праці, дезертирство німців засуджували до вищої міри покарання [6].

Таблиця 1

Депортація етнічних німців у табори Новосибірської та Омської областей, Красноярського та Алтайського краю, Казахської РСР у 1941 році

<i>Назва табору</i>	<i>Кількість осіб</i>
Івдельтаб	12 000 осіб
Північуралтаб	12 000 осіб
Усольтаб	5 000 осіб
Вяттаб	7 000 осіб
Устьвимтаб	4 000 осіб
Крастаб	5 000 осіб
Бакальський табір	30 000 осіб
Богословський табір	5 000 осіб
Загальна кількість	80 000 осіб

В доповідній записці народному комісару внутрішніх справ СРСР Берії від 10 січня – 16 лютого 1942 року про використання німців-переселенців зазначено про переселення німців загальною кількістю 749 950 чоловік [6].

Участь у депортації німців брали також Ради фронтів. За постановами ДКО та Ради фронтів протягом 1941–1942 рр. 9 200 німців були виселено з Одеської і Дніпропетровської областей, близько 65 000 німців з Кримської АРСР [9].

Завдяки постанові від 31 серпня 1941 року, сформовані 13 будівельних батальйонів, загальною чисельністю 18 600 чоловік. Вони були направлені на чотири об'єкта НКВС та вже у вересні приступили до праці. З ними фактично і розпочала своє існування трудоармія [2].

В складних умовах, всю війну та роки після неї, етнічні німці працювали на лісоповалі, на шахтах, на будівництві оборонних підприємств, будівництві залізниць, в рибальських господарствах на півночі СРСР. Більша частина з них вже ніколи не повернулася до рідних місць.

Звільнялися від мобілізації лише вагітні жінки і жінки, які мали дітей віком до 3 років. Становище спецпоселенців було дуже важким. Вони зазнавали величезних труднощів з продовольством. Серед них була дуже висока смертність.

На окремих прикладах із життя німців можна дослідити, як саме радянська влада обійшлась з цією нацією. Вони були обвинувачені, засуджені, відправлені на спецпоселення або мобілізовані в трудову армію.

Частина німців була засуджена на різні строки ув'язнення так, Т. Карі, 1913 р.н., уродженець Миколаївської області Варварівського району с. Михайлівка, у 1940 році був засуджений за указом ВС СРСР на 8 років позбавлення волі, за антирадянську агітацію [6].

А частина німців направлена на спецпоселення, так Й. Майєр, 1935 р.н., уродженець Криму за постановою РНК СРСР від 12 вересня 1941 року направлений на спецпоселення у 1941 році у Соколовський район Північно-Казахської області. М. Валінзер М., 1919 р.н., уродженка Одеської області, виселена на спецпоселення з Одеської області в місто Н.–Ляля Свердловської області. У 1944 році вона взята на облік спецпоселення як особа німецької національності [6].

Інші етнічні німці мобілізовані у трудову армію, так, А. Шаф, 1919 р.н., уродженець с. Шпеєр Веселинівського району Одеської області (нині Миколаївська область), мобілізований в трудову армію в м. Нижній Тагил Свердловської області, де з липня 1946 року по січень 1956 рік перебував на персональному обліку спецпоселення (за Постановою РНК СРСР від 08.01.1945 р.) визнаний соціально небезпечним за національною ознакою. Уродженець Криму, Т. Август, 1920 р.н., під час війни працював у 532-му трудовій армії батальйоні НКВС, у Сталінській області. Б. Вертман, 1914 р.н., уродженка Запорізької області Михайлівського району с. Карслує перебувала з 1941 по 1947 року у трудовій армії. З анкети Г. Г. Амена, 1927 р.н., уродженця Криму, відомо, що він також з 1942 по 1955 рік перебував у трудовій армії. Г. І. Янцен, 1922 р.н., уродженка Криму Євпаторійського району с. Біюк-Бузів у 1943 році мобілізована до трудової армії та направлена в Пермську область [6].

А. Балау, 1913 р.н., уродженка Криму, у 1941 році виселена з Кримської області по указу ПВС СРСР від 28.08.1941 року в місто Анжеро-Судженск Кемеровської області [6].

Залишились спогади Г. Кооп про життя німців – вихідців з України в Сибірі в роки Великої Вітчизняної війни.

“– Я сама народжена в Одеській області в 1925 році, у 1934 р. батьки відвезли нас до далекого Сибіру і там незабаром померли. І ми, шестеро дітей, залишилися сиротами. А тут війна. І розкидало нас кого куди. У 1943 р. завезли до нас дітей німецьких. До цього їх батьків і матерів

забрали на трудфронт. Мені було в той час 18 років і я взяла 3-х німецьких дітей з України і виховувала їх три роки. Голодували і бідували ми так, що описати неможливо. Взимку як пурга піде і дороги занесе, бувало, що по тижню сиділи на одному окропі, а іншого їсти не було чого. Але ми всі працювали на фронт і туди направляли всі продукти. І ще в'язали для фронтовиків теплі шкарпетки і рукавиці, а самі ходили в постелах з телячих шкур. У нас в Сибіру війни не було, а люди без стрілянини падали замертво від голоду і холоду. А не маючи даху над головою, зимового одягу та шматка хліба, мої земляки-німці з України гинули раніше і більше інших..." [6].

Таким чином репресії стосовно етнічних німців СРСР, у тому числі Півдня України передвоєнного періоду Другої світової війни можна охарактеризувати наступним чином, – це політичне мотивоване застосування радянською владою, на підставі антигуманних законів, депортації німецького населення.

Після 22 червня 1941 року, внаслідок депортації сталінським режимом, загальна чисельність українських німців скоротилася. Їх вважали потенційними агентами нацизму.

Самі німці ставали заручниками політичної ситуації в країні – а саме з початком Другої світової війни зросла недовіра до етнічних німців Півдня України з боку сталінського режиму. Отже з'являвся привод, звинуватити їх у шпигунстві або пропагандистській роботі на користь Німеччини, піддати дану категорію населення до репресивних мір покарання.

Використані джерела:

1. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. НАН України. – К. : Наукова думка, 2010. – Кн.1. – 735 с.
2. Айсфельд А. Немцы на юге Украины (1871–2003) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803–2003: Библиографический указатель. – Одесса: "Астропринт", 2003. – 72 с.
3. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения по регионам // http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php
4. Чайка В. Д. Лист до 71-ї річниці депортації німців України № 2048/212/14/01 від 27.08.2012 року.
5. Никитин В. И. Ожившая память поколений. / В. И. Никитин. – Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2010. – 44 с.
6. Подборка документов и материалов. / сост. А. Дыгнес. – Донецк, 2011. – 90 с.
7. Архів СБУ в Миколаївській області. – Спр. №2641 с.
8. Бугай Н. Ф. Депортація населення України (30–50-ті роки) / Н. Ф. Бугай // Український історичний журнал. – Київ, 1990. – № 10. – 37 с.
9. Гетте Г. Отвергнутые родиной. О депортации и мобилизации в трудовую армию немецкого населения. – Кельн : Г. Гетте, 2008. – 374 с.

References:

1. Ukrai'na v Drugij svitovij vijni: pogljad z XXI stolittja. Istorychni narisy. NAN Ukrai'ny. – K. : Naukova dumka, 2010. – Kn.1. – 735 s.

2. Ajsfel'd A. Nemcy na juche Ukrainy (1871–2003) // Prichernomorskie nemcy v zhizni i dejatel'nosti g. Odessy i regiona 1803–2003: Bibliograficheskij ukazatel'. – Odessa: "Astroprint", 2003. – 72 s.
3. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1939 goda. Nacional'nyj sostav naselenija po regionam // http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php
4. Chajka V. D. Lyst do 71-i' richnyci deportacii' nimciv Ukrai'ny № 2048/212/14/01 vid 27.08.2012 roku.
5. Nikitin V. I. Ozhivshaja pamjat' pokolenij / V. I. Nikitin. – Nikolaev : Izdatel'stvo Iriny Gudym, 2010. – 44 s.
6. Podborka dokumentov i materialov / sost. A. Dygnes. – Doneck, 2011. – 90 s.
7. Arhiv SBU v Mykolai'vs'kij oblasti. – Spr. №2641 s.
8. Bugaj N. F. Deportacija naselennja Ukrai'ny (30–50-ti roky) / N. F. Bugaj // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – Kyi'v, 1990. – № 10. – 37 s.
9. Gette G. Otvergnyute rodinoj. O deportacii i mobilizacii v trudarmiju nemeckogo naselenija. – Kel'n : G. Gette, 2008. – 374 s.

ГЕРУС-БАХТИНА Н. А. Немецкие этнические меньшины накануне и в первый год Великой Отечественной войны

На основании изучения документов в опубликованных сборниках, газетах и литературных изданиях, определен правовой статус фольксдойче Юга Украины, отношение советской власти к этническим немцам накануне и в первый год Великой Отечественной войны. В статье приведены данные о формировании строительных батальонов НКВД, из которых начала свое существование трудоармия.

Ключевые слова: этнические немцы Юга Украины, депортация, мобилизация, трудоармия, антисоветский элемент, трудовые батальоны НКВД.

GERUS-BAKHTINA N. A. German ethnic minorities before and the first year of World War II

On the basis of the documents published in books, newspapers and literary journals, determined the legal status of Volksdeutsche southern Ukraine, the establishment of Soviet power to ethnic Germans before and during the first year of World War II. The paper presents data on the formation of building of the NKVD, which began its existence trudoarmiya.

Key words: ethnic Germans of the South of Ukraine, deportation, mobilization, trudoarmiya, anti-Soviet elements, labor battalions of the NKVD.

УДК 247.1(438)"1920/1930"

Кравець О. П.

**ДЕРЖАВНО–ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ У ПОЛЬЩІ В 20–30 РР. ХХ СТ.:
ДОСВІД БАПТИСТСЬКИХ ГРОМАД**

Проаналізовано державно-церковні відносини в Польщі у 20–30 рр. ХХ ст. на прикладі баптистських громад, вказано на особливості законодавчо-правової бази, вплив домінуючих церков, міжконфесійні відносини.

Ключові слова: державно-церковні відносини, баптисти, євангельські християни, Друга Річ Посполита, польська влада.